

S. Bogaart, *Geleerde kennis in de volkstaal. Van den proprieteyten der dinghen (Haarlem 1485) in perspectief* (Dissertatie Nijmegen 2004, Artesliteratuur in de Nederlanden IV; Hilversum: Verloren, 2004, 252 blz, ISBN 90 6550 815 5).

Dit Nijmeegse proefschrift onderzoekt de cultuurhistorische context waarin de Nederlandse vertaling van *De proprietatibus rerum* ontstond. Geschreven in de dertiende eeuw door de geleerde franciscaan Bartholomaeus Anglicus was deze natuurwetenschappelijke encyclopedie in oorsprong bedoeld voor de onderrichting van franciscanen in opleiding, als een naslagwerk voor hun training in het vele preken. Het werk kende een grote populariteit en kwam in heel verschillende milieus terecht. De Nederlandstalige versie is alleen bekend in een druk van 1485, die verscheen in de drukkerij van Jacob Bellaert, gevestigd te Haarlem. Bellaert staat bekend om de vele vertalingen die hij op de markt bracht, en om zijn voorliefde voor kostbare en prestigieuze uitgaves. De auteur vermoedt dat Bellaert zelf het initiatief tot de vertaling heeft genomen, er zijn geen sporen van eerder circulerende vertalingen. De vertaler, ene Jacob — maar dat dit Bellaert zelf was, is niet waarschijnlijk — werkte met een origineel handschrift van *De proprietatibus rerum*, dat nauwe verwantschap vertoont met een handschrift dat zich thans in de universiteitsbibliotheek van Glasgow bevindt, het Manuscript Ferguson 234.

Bellaerts *Van den proprieteyten der dinghen* was een prestigieuze uitgave zowel in het folio-formaat als in de decoratie met houtsneden. Er zijn nu nog 58 incunabelen bewaard, verspreid over vooral universiteitsbibliotheken in Europa en de Verenigde Staten; ongeveer een vijfde deel van deze bewaard gebleven exemplaren is gedecoreerd met penwerk, gerubriceerde hoofdletters en ingekleurde houtsneden. Bellaert liet het boek voor meerdere klanten inbinden en decoreren bij collega's in de stad. Het penwerk dat we tegenkomen, is Haarlems (afbeelding op 67). Uit een exemplaar, bewaard in de universiteitsbibliotheek in Amsterdam, blijkt dat hij zaken deed met de ook in de Haarlemse Kruisstraat gevestigde 'Cornelis de Boeckbinder'.

Onderzoek naar de receptie van Anglicus' geleerde encyclopedie heeft uitgewezen dat dit werk vooral werd geraadpleegd voor bijbelexegese, voor het maken van preken en voor medische kennis in die tijd. Met de receptie van de Nederlandse vertaling ligt dit wat anders. We kunnen hier een onderscheid maken tussen het beoogde en het feitelijke publiek. Over het beoogde publiek vinden we in de tekst zelf weinig, aldus Bogaart. Wat de inhoud en het niveau betreft worden er weinig concessies gedaan en wordt de originele Latijnse tekst trouwhartig gevolgd. Ook bevat de Nederlandstalige versie nog veel Latijnse termen en woorden en Bogaart veronderstelt op grond daarvan dat de beoogde lezer welhaast tweetalig moest zijn. Dit gecombineerd met de luxueus uitgevoerde incunabel doet vermoeden dat Jacob Bellaert mikte op kopers uit de lokaal machtige adel en welgestelde burgerij. In dit opzicht past *Van den proprieteyten der dinghen* in Bellaerts fonds en sluit de uitgave aan bij het uitgeverspatroon dat hij gedurende zijn drie Haarlemse jaren in het algemeen volgde.

Helaas weten wij over de receptie van het boek niet zo veel en heeft Bogaart slechts een paar contemporaine bezitters kunnen identificeren. Een ambtenaar, een schoolmeester, een priester en mogelijk een arts bezaten het boek. Zij voldoen in elk geval aan de criteria van het beoogd publiek. Maar of ze het boek ook gelezen hebben? Er zijn aanwijzingen dat de

incunabel zich bevond in de bibliotheek van twee politiek invloedrijke Haarlemse adellijke families, de familie Van Ruyven en de familie Cats, waar het ongetwijfeld fungeerde als *coffeetable book*.

Wat weten we nu over de vertaler van dit geleerde boek, de al eerder genoemde Jacob? Volgens Bogaart heeft de man een prestatie van formaat geleverd, niet alleen wat betreft de indrukwekkende omvang maar ook wat betreft de kwaliteit van de vertaalde tekst. Hij maakte een kundige, zij het af en toe stroeve vertaling van Anglicus' oorspronkelijke tekst en hij moet derhalve goed in het Latijn geschoold zijn geweest. Hij kent Latijnse schoollektuur als Alexander de Villa Dei en Paulus Orosius. Hij was evenwel niet universitair geschoold, althans niet verder dan de *artes*: zijn referenties aan scholastieke werken zijn fout, hij was evenmin bekend met het theologische werk van Johannes van Damascus. Hij voelde zich zekerder en vertaalde vrijer als het boek ging over realia van de wereld, daarentegen hield hij zich nauwgezet aan het origineel als meer specialistische thema's op theologisch, filosofisch, medisch en kosmologisch gebied ter sprake kwamen. Vaak geeft de vertaler zelf toe dat hij een term niet kan 'duytschen'. Bogaart heeft de indruk dat de vertaler dan het origineel niet altijd begrijpt. Als we zien wat hij soms van Anglicus' tekst maakt, dan lijkt die indruk juist. Een voorbeeld. In het vijfde boek vertelt de franciscaanse auteur in het lemma over lichaamsvet dat een dikke vrouw niet zwanger raakt: 'Dicitur etiam in Aphorismis quod mulier nimis pinguis non concipit, si non marcescit, nec mirum, quia pinguendo viam matricis intercludit.'(vertaling: In de *Aphorismen* wordt gezegd dat een zeer dikke vrouw niet bevrucht raakt als zij niet vermageret. Dit is niet verwonderlijk, omdat het vet de weg van de baarmoeder afsluit). De vertaler Jacob 'duytscht' dit tot: 'men seyt oec inden Amphorismen (!) dat een wijf die alte vet is en ontfaet niet, ist dat si niet en magert, nochten is geen wonder, *want si leydet den benen den wech des gedachts in of hy seggen woude dat si alle haer gedacht inden benen leyde.*' Mogelijk stond er iets anders in zijn Latijnse legger, maar dan nog is de uitleg wel heel vreemd. Verstand en kennis van de vrouwelijke fysiologie lijkt de vertaler Jacobus niet te hebben gehad, en we mogen dan wellicht aan een lager opgeleide reguliere geestelijke denken. Neem nu deze passage: "*labia*" dat zijn lippen, ende werden geseyt van lecken, datter boven is, dat si '*labrum*', ende datter onder is dat is '*labium*', mer hoe dattet is, lip is lip.'

Boeiend is de vergelijkende analyse tussen de laat-veertiende-eeuwse Engelse vertaling *On the properties of things*, door de theoloog John Trevisa, en de Nederlandse vertaling (hoofdstuk 6 van het proefschrift). Trevisa was een geleerde, geschoold en jarenlang werkzaam in Oxford, kapelaan in de hofhouding van Thomas IV, lord Berkeley of Gloucestershire. Van de laatste ontving Trevisa opdrachten tot het vertalen van meerdere werken die deze wereldlijke heer interesseerden. Ook *De proprietatibus rerum* viel hieronder. In correspondentie met zijn mecenas legde Trevisa zijn vertaalprincipes vast. Van de oorspronkelijke vertaling zijn slechts acht manuscripten bewaard, de Engelse vertaling kreeg pas bekendheid met de uitgave die in 1495 verscheen. Het is duidelijk dat hier een veel geleerdere vertaler aan het werk is, die meer en beter uitlegt, en verantwoordelijkheid neemt voor bepaalde keuzes.

Waarom zagen de vijftiende-eeuwse drukkers een markt voor een dergelijke uitgave? In feite was een tekst als die Jacob van Maerlant al in de dertiende eeuw maakte met *Der naturen bloeme* veel toegankelijker: het betrof hier ook een Dietse bewerking van een natuurwetenschappelijke encyclopedie, *De natura rerum* van Thomas van Cantimpré, maar Maerlant maakte de vertaling op rijm en deze lag goed in het gehoor. Bogaart wijdt een hoofdstuk aan de vergelijking tussen Maerlants werk en de uitgave van Bellaert, en maakt hiermee de verschuiving van popularisering in de volkstaal (Maerlant) naar voortschrijdende intellectualisering (Jacob) van de laat-middeleeuwse burgercultuur aannemelijk. De verschillende typen van middeleeuwse vertalers — *translator/auctor* (Maerlant), *translator/commentator* (Trevise), *translator/compilator* (Jacob) — komen zo in beeld, en dit is een waardevolle prestatie van dit onderzoek. Wat helaas niet in beeld komt, is de prestatie en originaliteit van de Haarlemse drukker. Door het ontbreken van ook maar een enkele houtsnede-illustratie krijgt de lezer geen idee hoe indrukwekkend de uitgave van *Van den proprieteyten der dinghen* is. Zelfs de illustratie op de omslag van het boek is *niet* uit een Nederlandse druk. En dit terwijl alle houtsneden speciaal voor deze uitgave zijn ontworpen (51) en er zo veel ingekleurde exemplaren zijn bewaard gebleven. Een gedetailleerde analyse van zo men wil het beeld- en illustratieprogramma van het boek had veel meer licht kunnen werpen op de mogelijke samenwerking tussen drukker en vertaler en op de contemporaine voorstellingen van het beschrevene, en daarmee op de cultuurhistorische context van Bellaerts' *Van den proprieteyten der dinghen* van 1485.

Karin Tilmans

J. Decavele, *De eerste protestanten in de Lage Landen. Geloof en heldenmoed* (Leuven: Davidsfonds, Zwolle: Waanders, 2004, 310 blz., € 24,95, ISBN 90 8526 100 7).

Historici kijken doorgaans terug en proberen het heden uit het verleden te verklaren. Een gevolg is dat zij veel onderzoek hebben verricht naar de geschiedenis van het protestantisme in het huidige Nederland, maar dat de geschiedenis van de reformatie in het zuiden onderbelicht is gebleven, nadat protestantse emigratie en katholieke contrareformatie daar vrijwel alle sporen van vroegere reformatorische activiteit hadden uitgewist. Toch begon de protestantse hervormingsbeweging in de zuidelijke gewesten en was het protestantisme daar, tot 1585, het meest strijdbaar. Slechts een handjevol onderzoekers houdt zich thans in België bezig met de geschiedenis van de protestantse hervormingsbeweging. Onder hen is de voormalige Gentse stadsarchivaris Johan Decavele een van de bekendste. Behalve zijn magistrale, maar slechts in een beperkt aantal exemplaren verspreide studie naar *De dageraad van de reformatie in Vlaanderen (1520-1565)* (1975) schreef hij een groot aantal artikelen in dikwijls moeilijk te raadplegen lokale en regionale tijdschriften en bundels. Vijftien van deze korte studies zijn nu, grondig bewerkt en herschreven, opnieuw uitgegeven.

De meeste artikelen hebben betrekking op het oude graafschap Vlaanderen en het Nederlandstalige deel van het hertogdom Brabant, inclusief de delen van het vroegere Vlaanderen die nu in Nederland en Frankrijk liggen. De aankondiging 'de Lage Landen' in

Waarom zagen de vijftiende-eeuwse drukkers een markt voor een dergelijke uitgave? In feite was een tekst als die Jacob van Maerlant al in de dertiende eeuw maakte met *Der naturen bloeme* veel toegankelijker: het betrof hier ook een Dietse bewerking van een natuurwetenschappelijke encyclopedie, *De natura rerum* van Thomas van Cantimpré, maar Maerlant maakte de vertaling op rijm en deze lag goed in het gehoor. Bogaart wijdt een hoofdstuk aan de vergelijking tussen Maerlants werk en de uitgave van Bellaert, en maakt hiermee de verschuiving van popularisering in de volkstaal (Maerlant) naar voortschrijdende intellectualisering (Jacob) van de laat-middeleeuwse burgercultuur aannemelijk. De verschillende typen van middeleeuwse vertalers — *translator/auctor* (Maerlant), *translator/commentator* (Treviso), *translator/compilator* (Jacob) — komen zo in beeld, en dit is een waardevolle prestatie van dit onderzoek. Wat helaas niet in beeld komt, is de prestatie en originaliteit van de Haarlemse drukker. Door het ontbreken van ook maar een enkele houtsnede-illustratie krijgt de lezer geen idee hoe indrukwekkend de uitgave van *Van den proprieteyten der dinghen* is. Zelfs de illustratie op de omslag van het boek is *niet* uit een Nederlandse druk. En dit terwijl alle houtsneden speciaal voor deze uitgave zijn ontworpen (51) en er zo veel ingekleurde exemplaren zijn bewaard gebleven. Een gedetailleerde analyse van zo men wil het beeld- en illustratieprogramma van het boek had veel meer licht kunnen werpen op de mogelijke samenwerking tussen drukker en vertaler en op de contemporaine voorstellingen van het beschrevene, en daarmee op de cultuurhistorische context van Bellaerts' *Van den proprieteyten der dinghen* van 1485.

Karin Tilmans

J. Decavele, *De eerste protestanten in de Lage Landen. Geloof en heldenmoed* (Leuven: Davidsfonds, Zwolle: Waanders, 2004, 310 blz., € 24,95, ISBN 90 8526 100 7).

Historici kijken doorgaans terug en proberen het heden uit het verleden te verklaren. Een gevolg is dat zij veel onderzoek hebben verricht naar de geschiedenis van het protestantisme in het huidige Nederland, maar dat de geschiedenis van de reformatie in het zuiden onderbelicht is gebleven, nadat protestantse emigratie en katholieke contrareformatie daar vrijwel alle sporen van vroegere reformatorische activiteit hadden uitgewist. Toch begon de protestantse hervormingsbeweging in de zuidelijke gewesten en was het protestantisme daar, tot 1585, het meest strijdbaar. Slechts een handjevol onderzoekers houdt zich thans in België bezig met de geschiedenis van de protestantse hervormingsbeweging. Onder hen is de voormalige Gentse stadsarchivaris Johan Decavele een van de bekendste. Behalve zijn magistrale, maar slechts in een beperkt aantal exemplaren verspreide studie naar *De dageraad van de reformatie in Vlaanderen (1520-1565)* (1975) schreef hij een groot aantal artikelen in dikwijls moeilijk te raadplegen lokale en regionale tijdschriften en bundels. Vijftien van deze korte studies zijn nu, grondig bewerkt en herschreven, opnieuw uitgegeven.

De meeste artikelen hebben betrekking op het oude graafschap Vlaanderen en het Nederlandstalige deel van het hertogdom Brabant, inclusief de delen van het vroegere Vlaanderen die nu in Nederland en Frankrijk liggen. De aankondiging 'de Lage Landen' in